

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DAXİLİ NİTQ DİL ÜNSİYYƏTİNİN XÜSUSİ FORMASI KİMİ (Azərbaycan və ingilis bədii ədəbiyyatının materialları əsasında)

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: Sevinc Yaşar qızı Məmmədova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Cəfər Əsəd oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülçöhrə Babaəli qızı Ahiyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyla Musa qızı Xanbutayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cavanşir Xankişi oğlu Muradov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmlər doktoru,
professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmlər doktoru,
dosent
Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova

[Handwritten signature]

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya işi müasir linqvistikada dil baxımından insanın mahiyyətinin onun həm sosial, həm də unikal fərdi tərkib hissəsi kimi öyrənilməsi zərurətini doğuran ən problemlili istiqamətlərlə bağlıdır. Dissertasiya işinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, günümüzdə insanın daxili aləminin eksteriorizasiyası üsulu olaraq daxili nitqin linqvistik baxımdan elmi izaha ehtiyacı var. Daxili nitqin eksteriorizasiyasının struktur-semantik formalarını üzə çıxarmaq, onun leksik və sintaktik xarakteristikasını təhlil etmək, eləcə də bədii əsərdə daxili nitqin iş xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək zəruri məsələlərdir.

Daxili nitq problemi uzun illər boyu müxtəlif elm sahələri üzrə alimlərin, ilk növbədə psixoloqlar, neyrofizioloqlar və psixofizioloqların (B.Q.Ananyev, L.S.Vıqotski, N.İ.Jinkin, A.R.Luriya, A.N.Sokolov, T.N.Uşakova və b.), psixolinqvistlərin (T.V.Axutina, A.A.Zalevskaya, Q.M.Kuçinski, A.A.Leontyev və b.) və ədəbiyyatşünasların (İ.V.Straxov, E.Q.Etkind və b.) diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problem ən cox linqvistik elmi ədəbiyyatda əksini tapmışdır.

Daxili nitqin öyrənilməsinə linqvistik yanaşmanın əsasını tanınmış rus alimi akademik V.V.Vinoqradov qoymuşdur¹.O, daxili nitqin öyrənilməsində geniş filoloji şərhdən yararlanmışdır. O L.N.Tolstoyun dil və üslub xüsusiyyətlərini araşdırmış və daxilitəhkiyyənin maraqlı cəhətlərinə toxunmuşdur. Alim yazıçının yaradıcılığında (daha geniş mənada, rus ədəbiyyatında) daxili nitqin yaranmasını söz sənətkarları qarşısında açılan hissi həyatın yeni ədəbi təsvir perspektivləri ilə əlaqələndirmişdir.

V.V.Vinoqradova görə, *bunun üçün “xarici nitq formalarından daxili nitqin ədəbi oxşarını yaratmaq, dinamik, qeyri-sabit, daxili nitq təfəkkürünün axıcı planını, məhz həmin sözlərin və fikirlərin*

1 Виноградов, В.В. О языке художественной литературы/- Москва: Гослитиздат. Худ.лит-ра,-1959. – с. 123

*toqquşaraq və biri-birinə sarılaraq dövrə vuran*² *individual qeyri-sabit, daxili nitq təfəkkürünün axıcı planını, məhz həmin sözlərin və fikirlərin toqquşaraq və biri-birinə sarılaraq dövrə vuran individualşüurun dəyişkən və çox sürətli axınıni yaratmaq lazım idi*". Sonralar o qeyd etmişdi ki, "təcrid olunmuş" nitq probleminin xüsusi nəzəri qiymətləndirilməyə ehtiyacı var".

Vinoqradovdan sonra rus dilçiliyində uzun müddət daxili nitq probleminə ciddi şəkildə yanaşmamışlar. Yalnız 1980-ci illərin əvvəlində rus, ingilis, alman və fransız dillərinin materialları əsasında işlənmiş ciddi araşdırmalar üzə çıxdı. Bu həmin araşdırmalarda daxili nitqin nəzəri izahının verilməsi və onun linqvistik statusunun müəyyənləşdirilməsi cəhdləri edilirdi (E.A.Qonçarova, 1980; M.T.Qaibova, 1986; V.A.Zimenkova, 1989; A.V.Loginov, 1991). Hal-hazırda qəbul etmək lazımdır ki, daxili nitqin bir çox nəzəri və metodoloji problemləri hələ də həll olunmamış qalır. Daxili nitqin öyrənilməsinin müxtəlif aspektləri problemə yeni yanaşmaların mümkünlüyü faktını istisna etmir. Azərbaycan dilçiliyində isə bu problem heç zaman xüsusi araşdırmanın obyektı olmamış, ümumi dilçiliyə aid dərslük və digər mənbələrdə daxili nitq haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan və ingilis bədii nəsr nümunələrinə daxil olan personajların intrapersonal ünsiyyət aktlarıdır.

Tədqiqatın predmeti isə daxili nitqin təqdim olunmasının müxtəlif üsulları və formaları, onun leksik, sintaktik və funksional xarakteristikasıdır.

Tədqiqatın məqsədi onun tutduğu istiqamətə müvafiq olaraq, Azərbaycan və ingilis bədii mətnlərində daxili nitqin kompleks şəkildə öyrənilməsi və təsvir edilməsidir.

Qoyulan məqsədə çatmaq üçün araşdırmanın gedişində aşağıdakı **vəzifələri** həll etmək vacibdir:

2 Виноградов, В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В.В.Виноградов.— Москва: Искусство, — 1963. — с.184

- daxili nitqin yalançı vasitəsiz nitq, şüur axını, daxili monoloq kimi hadisələrə münasibətini müəyyənləşdirmək;
- daxili nitqin eksteriorizasiyasının əsas formalarını aşkar etmək və sistemləşdirmək;
- daxili nitqin təşkilinin funksional-semantik formalarının linqvopraqmatik təhlilini aparmaq;
- Azərbaycan və ingilis bədii nəsr nümunələri əsasında daxili nitqin leksik, sintaktik və funksional xarakteristikasını nəzərdən keçirmək.

Qoyulan vəzifələrə çatmaq üçün müxtəlif linqvistik metodlardan yararlanmağı şərtləndirir. Özündə müşahidə, müqayisə, ümumiləşdirmə və şərhətmə üsullarını birləşdirən kompleks şəkildə linqvopraqmatik təsvir metodu araşdırmanın əsasını təşkil edir. Araşdırmanın materialı Azərbaycan və ingilis müəlliflərin bədii əsərləridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi daxili nitqin intrapersonal ünsiyyət prosesi kimi kompleks linqvistik təhlilində əksini tapır. Dissertasiya işində yalançı vasitəsiz nitq, şüur axını və daxili monoloq kimi yaxın dil hadisələrinə münasibətdə daxili nitqin mövqeyi Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, linqvistik hadisə kimi daxili nitqin spesifikası ilə bağlı olan və kifayət qədər öyrənilməmiş problemlərin işlənməsi istiqamətinə təkan verir. Bundan əlavə, tədqiqat prosesində bədii əsərdən intrapersonal ünsiyyət aktlarının seçilib çıxarılma metodikası işlənilib hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. Bu metodika ümumi nəzəri planda linqvistik axtarışların metodoloji bazasını genişləndirir. Araşdırmanın nəticələri nitq şüuru sahəsində gələcək tədqiqatlara, gizli nitq proseslərinin və intrapersonal ünsiyyətin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə kömək edər. Araşdırma geniş və dar mənada linqvososial tədqiqatların aparılması üçün də yeni çıxır ola bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, toplanmış materiallar və əldə olunmuş nəticələr Azərbaycan və ingilis dilinin stilistikası, linqvistik semantika, psixolinqvistika, mətn linqvistikası üzrə kursların hazırlanmasında, həmçinin tələbələrin kurs və diplom

işlərinə hazırlığında istifadə oluna bilər. Dissertasiyanın materialları dil və təfəkkürün o cümlədən insan şüurunda cərəyan edən koqnitiv proseslərin xüsusiyyətlərini öyrənən tədqiqatçılar üçün də yararlı ola bilər.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. İntrapersonal ünsiyyət insanın düşüncələri və hisslərinin ilkin verballaşdırılmasından ibarət mürəkkəb daxili proses, onların mental semiotik müstəvidə strukturlaşdırılması və mənalandırılmasıdır. İntrapersonal ünsiyyət prosesində dil baxımından insanın həqiqi mahiyyəti üzə çıxır, onun şəxsiyyətinin əvvəllər başqalarından gizli qalmış və sosial-etik konvensiyalara görə şüur tərəfindən təcrid edilmiş tərkib hissələri aktuallaşır.

2. Linqvistik yanaşma çərçivəsində daxili nitq ifadə oluna bilməyən, lal nitq kimi üzə çıxır. O öz-özlüyündə subyektə, yaxud nəzərdə tutulan həmsöhbətə qarşı yönəlir, insanın mental dünyasında cərəyan edir, leksik, sintaktik və funksional orijinallığı ilə səciyyələnir.

3. Daxili vəziyyətdən və müxtəlif fərdi mexanizmlərdən asılı olaraq daxili nitqdə gizli koqnitiv proseslər və nitq prosesləri müxtəlif struktur-semantik formalarda (qısa replikalardan tutmuş müfəssəl monoloq və dialoqlara qədər) gerçəkləşir. Hər bir forma özünün struktur, funksional, leksik və sintaktik xüsusiyyətlərinə malikdir.

4. Daxili nitq adi, ənənəvi müfəssəl diskursiv nitqlərdən çox da fərqlənməməsinə baxmayaraq, hər halda bu və ya digər dərəcədə özünün dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Daxili nitqin özünəməxsusluğu insanın emosional vəziyyəti, keçmiş təcrübəsi və toplanmış bilikləri ilə bağlı əlavə semantik fərdiləşdirməni nümayiş etdirən leksik vahidlərin mövcudluğundadır.

5. Daxili nitqin sintaktik xüsusiyyəti onun təsirinin intrapersonal xarakterə malik ünsiyyət vektoru ilə şərtlənir. Bu və ya digər sintaktik vasitənin seçilməsi sıxma və boşaltma tendensiyaları ilə tarazlanır. Nəticədə biz bədii mətnə ümumilikdə fikrin yaranma və inkişaf prosesini əks etdirən və yeniləyən apoziopozis, asindeton və polisindeton, reduksiyaya uğramış konstruksiyalar, təktərkibli və

bütöv cümlələr, parsellyasiyalar və paralel konstruksiyaların şahidi olur.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində əsas metod qismində müşahidə, müqayisə, ümumiləşdirmə, interpretasiya kimi konkret üsullarla göstərilmiş təsvir etmə metodundan istifadə edilmişdir. Daxili nitqin təsvirinin ayrı-ayrı növ və formalarının işlənmə tezliyini müəyyən etmək üçün isə əlavə metod kimi statistik metoddan yararlanmışıq.

Dissertasiyanın aprobeiasyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin başlıca məzmunu və əsas müddəaları müxtəlif elmi toplularda çap olunmuş 10 məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 27 səhifə, II fəsil 50 səhifə, III fəsil 28 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 11 səhifə. Ümumi həcmi 126 səhifə – 204, 552 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiasyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Daxili nitq bədii mətnin kommunikatıv, struktur dil elementi kimi”** adlanır. Bu fəsil 5 yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin birinci yarımfəsli **“İntrapersonal ünsiyyətin nəzəri əsaslarının tədqiqi”** adlanır. Bu yarımfəsildə intrapersonal ünsiyyətin nəzəri əsaslarından bəhs olunur. İntrapersonal ünsiyyət

insanın düşüncələri və hisslərinin ilkin verballaşdırılmasından ibarət mürəkkəb daxili proses, onların mental semiotik müstəvidə strukturlaşdırılması və mənalandırılmasıdır. İntrapersonal ünsiyyət prosesində dil baxımından insanın həqiqi mahiyyəti üzə çıxır, onun şəxsiyyətinin əvvəllər başqalarından gizli qalmış və sosial-etik konvensiyalara görə şüur tərəfindən təcrid edilmiş tərkib hissələri aktuallaşır. Müasir linqvistikada mətn əsas tədqiqat obyektini kimi gözdən keçirilir. Əgər müasir linqvistikada dedikdə koqnitiv paradigmanı nəzərdə tuturuqsa, burdakı əsas məqam ondan ibarətdir ki, məhz mətn sayəsində onun yazıldığı dildə danışan xalqın dünya dil mənzərəsinə dair nəticələr çıxarmaq mümkündür.

Koqnitiv dilçilik çərçivəsində mətn tamamilə fərqli bir tərifi malik olur. Bu halda mətnin diskretliyi müxtəlif səviyyələrdəki dil vahidlərinin fərqləndirilməsinə deyil, günümüzdə *dünya mənzərəsi* və ya *dünyanın dil mənzərəsi* olaraq qəbul edilən mental fenomeni təşkil edən fundamental konseptlərin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. İlk baxışdan verballaşmanı ayrı-ayrı leksik vahidlərlə əlaqələndirmək düzgün görünür. Məsələn, “ədalət” konseptinin rus dilində *ədalət* leksik vahidinin məzmununda verballaşdığını düşünmək ağılabatan görünür. Ancaq bu halda müəyyən ziddiyyət yaranır. Məsələn, əgər konsept özlüyündə mental anlayış olub, bu və ya digər xalqın kollektiv şüurunda dünya mənzərəsinin (onun mentaliteti olaraq müəyyən edilən nəsnənin) fraqmentini təşkil edirsə, deməli, bura yalnız anlayışın məzmunu deyil, sözün ifadə etdiyi hadisə haqqında tarixən formalaşmış təsəvvür də daxildir. Beləliklə, rus xalqının dünya mənzərəsində “ədalət” konsepti *ədalət* leksik vahidinin məzmununa bərabər ola bilməz. Məsələ bundadır ki, burada faktiki olaraq söhbət *ədalət* leksik vahidinin məzmunundan deyil, leksik əhəmiyyətli siqnikat və ya internasional təşkil edən “ədalət” anlayışının məzmunundan getməlidir. Anlayış və konseptual məzmunun ayrılması da aktualdır. Fikrimizcə, problem leksik mənalı denotatla konsept məzmununun fərqləndirilməsindən ibarətdir. Burada, ilk növbədə, *sözün ifadə etdiyi obyektlər haqqında*

*tipikləşdirilmiş təsəvvür*³, ikincidən danışdıqda xalqın əşyalar və hadisələr haqqındakı tarixi-mədəni şərtləndirilmiş təsəvvürü anlaşılr. Məsələ bundan ibarətdir ki, denotat əşyalar haqqındakı belə tarixi-mədəni şərti təsəvvürlərdən məhrum ola bilərmiz? Başqa sözlərlə desək, bizim əşya və hadisələr haqqındakı tipikləşdirilmiş təsəvvürlərimiz kimi konseptual məzmunla bağlıdığımız təsəvvürlərlə toqquşur, ya toqquşmur? Əgər konseptin məzmunu etnik təfəkkür üçün xarakterik olan dünya mənzərəsini müəyyən edirsə, söz bu məkana daxil olmaq üçün bir qapı, açar funksiyasını yerinə yetirir. Görünür, sözləri eynicinsli əşyaları əhatə edən, dil daşıyıcılarının haqqında müəyyən təsəvvürə malik olduğu işarələr kimi fərqləndirmək lazımdır. Bu zaman işarə şüurlu səviyyədə əşyanın obrazını aktuallaşdırır. Eyni zamanda, onları dünyanın mənzərəsinin tarixi və mədəni təkrarolunmazlığı şüurlu şəkildə dərk edilmiş hansısa fraqmentinin siqnalı kimi qəbul etmək olar. Bu halda sözün arxasındakı məzmun onun leksik mənası ilə məhdudlaşmır, söz, söhbətin nədən getdiyini anlamağa imkan verən özünəməxsus siqnal qismində çıxış edir. Bu sözün arxasındakı məzmun digər dil vahidləri və mətnlərin vasitəsilə açılır.

Dissertasiyanın ikinci yarımfəsli **“Qəhrəmanın adından verilən daxili müəllif nitqi (QADMN)”** adlanır.

Tədqiqat əsas prinsipləri çoxaspektlilik və sistem təsviri olan struktur-semantik istiqamət yerinə yetirilib.

Fikrimizcə, bədii şəkildə təsvir edilmiş daxili nitqin *izahət (ifadə)* tipi kimi qəbul edilməsi və onun *qəhrəmanın adından verilən daxili müəllif nitqi (QADMN)* ilə eyniləşdirilməsi düzgün olmazdı. Birincisi, izahatın (ifadənin) tipi onun hansı şəxsin adından aparılması ilə müəyyən edilir. Həmin şəxs müəllif, personaj, yaxud da eyni zamanda həm müəllif, həm personaj ola bilər. Buna uyğun olaraq, mətndə müəllif nitqi, personaj və müəllif-personaj (qarışıq) nitq formaları seçilir. Bu cür yanaşmada bədii şəkildə təsvir edilən daxili nitq personajın nitq sahəsinin təzahürü kimi çıxış edir və

3 Асколдов, С.А. Основные проблемы теории познания и онтологии / – Санкт-Петербург: Типография И.Н.Скороходова, – Т. VIII. – 1900. – с.88

personaj (vasitəsiz təsvirdə) yaxud müəllif (vasitəli təsvirdə) nitqi, müəllif-personaj (qarışıq) nitqi çərçivəsinə tam sığır. İkincisi, bədii şəkildə təsvir edilmiş daxili nitq təkcə *QADMN* ilə məhdudlaşdırıla bilməz, çünki *QADMN* daxili nitqin təsvir formalarından biridir, daxili nitq də öz növbəsində nitq formalarından biridir.

Daxili nitqə həsr edilmiş linqvistik tədqiqatlarda həmin nitqin tipologiyasına çox böyük diqqət ayrılır.

Biz daxili nitqin mürəkkəb xarakterli olduğunu qeyd edərək, onun aşağıdakı təsnifatını daha məqbul hesab edirik: 1) reallaşma üsuluna görə - söylənməmiş (daxili kommunikasiya) və söylənmiş nitq (ünvanlı kommunikasiya); 2) reallaşma vasitələrinə görə - mimik nitq, mətnaltı nitq, siqnal nitqi; 3) nitqin subyektinə görə - şəxsdən və əşyalardan irəli gələn (yaranan) nitq (əyani, yaxud təcəssüm etdirilmiş nitq).

A.N.Vasilyeva personajın daxili nitqinin aşağıdakı növlərini seçir: 1) struktur baxımından şifahi nitqə yaxın olan daxili nitq; 2) ədəbi-vasitəli nitq; 3) psixoloji-vasitəsiz nitq. Onların arasında ən başlıca nitq növü sonuncu, yəni təbii daxili nitqə yaxın olan nitq növü – psixoloji-vasitəsiz nitqdır.

Y.N.Karaulov daxili nitqi bir neçə növə bölür: 1) daxili monoloq; 2) daxili dialoq; 3) şərti interiorlaşdırılmış nitq, yəni reallıq (gerçəklik) qəhrəmanın qavrayışı nöqtəyi-nəzərdən verildiyi nitq; 4) tam interiorlaşdırılmamış nitq. Bu halda nitqin mətnə daxil olması tərkibində interiorlaşmanın formal siqnalları olan müəllif konstruksiyaları vasitəsilə baş verir.

Slobin D. daxili nitqi iki tipə bölür:

1) qəhrəmanın daxili durumunu göstərən və müəllifin adından verilən, təsvirli nitq;

2) vasitəsiz nitq şəklində verilən və personajın düşüncə və hisslərinin axınıni göstərmək üçün nəzərdə tutulan nitq⁴.

Leontev A. daxili nitqi iki növə bölür: 1) daxili nitqin müəyyən imitasiyasına (təqlid edilməsinə) yönəldilən nitq (replisit,

4 Слобин Д. Психоллингвистика. М., 1976, с. 64.

dialoq, kontaminasiya); 2) natamam strukturlu daxili nitq - təfəkkür törəmələrinin imitasiyasına yönəldilmiş nitq⁵.

Bədii şəkildə təsvir olunmuş daxili nitqin tətbiq edilməsi bədii ədəbiyyatın idrak-estetik təbiəti ilə, yəni bədii obrazın yaranması ilə şərtlənir. Daxili nitqin bədii məndə əsas təyinatı - verbal vasitələrlə qəhrəmanların daxili aləminin təsvir edilməsindən ibarətdir. Həmin təsvir onların düşüncə və duyğularının təqlid edilməsi vasitəsilə baş verir. Daxili nitq vasitəsilə yazıçı personajların düşüncə və hisslərini açıqlayır, çünki bu hisslər və düşüncələr şifahi nitqdə öz əksini tapmır və bilavasitə “daxildən”, mürəkkəb, “axıçı” proses kimi təqdim olunur.

Bədii şəkildə təsvir edilmiş daxili nitq mətnin mühüm komponentidir (tərkib hissəsidir) və mətnin bir sıra kateqoriyaları ilə müəllif və personaj nitqi, monoloji və dialoji nitq, *QADMN*, “düşüncə axını”, daxili monoloqla əlaqəlidir. Bu da sadalanan nitq növlərinin hər birinin mahiyyətinin və linqvistik statusunun müəyyənləşdirilməsini zəruri edir.

Bu fəslin üçüncü yarım fəslə **“Daxili nitq bədii mətnin komponenti kimi”** adlanır. Bu yarım fəsildə daxili nitq bədii mətnin komponenti (tərkib hissəsi) kimi öyrənilir. Daxili monoloq personaj obrazının nitq strukturunun elementi kimi xarakterizə edilir.

Bədii mətnin strukturuna iki, nisbətən müstəqil olan nitq seqmenti daxil edilir müəllif və personaj nitqi. Onların hər biri iştirak edən şəxslərin təsviri üçün öz dil (lingvistik) vasitələrinə malikdir. Bütövlükdə, mətni müəlliflə birləşdirən bütün fraqmentlər müəllif nitqini, personajın obrazı ilə birləşən mətn fraqmentləri isə personaj nitqini yaradır.

Ədəbi personaj hər iki nitq seqmentinin əsasında, onların qarşılıqlı əlaqəsi zonasında eyni şəxsin ardıcıl görünməsi seriyası kimi yaranır. Həmin nitq seqmentləri bir-biri ilə “ümumi semantik mərkəz” - antroponim vasitəsilə əlaqələndirilir və nəticədə “personajın mühitini” yaradır.

Personaj mühitinin mühüm tərkib hissələrindən birini də obrazın nitqdə təcəssümü təşkil edir. Bu proses personaj nitqini təmsil edən bədii mətnin və onunla nitq subyekti kimi əlaqədə olan bütün fraqmentlərin vəhdəti, həmçinin müəllif təhkiyəsinin fraqmentlərinin cəmi kimi görünür. Sadalanan fraqmentlər personajın nitq tərzini, onun öz fikirlərinin, düşüncələrinin açıqlanma xüsusiyyətlərini və onun şüur məzmununun nitqdə ifadəsini xarakterizə edir.

Personajın söylədiyi nitq, onun daxili nitqi olan mətn fraqmentləri bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlayır və ümumilikdə obrazın nitq strukturunu yaradır. Nitq strukturu qəhrəmanların nitq təzahüründə əsas yeri tutur və onların nitqinin təsvir formalarının linqvistik formalar sistemi ilə formalaşır.

Başqa nəzər nöqtəsinə görə, daxili və şifahi nitq bədii mətnə bir-birindən çox fərqlənir. Belə ki, daxili nitq fərqli struktura malikdir və şifahi nitqə xas formalarda (şifahi nitqin fikirlərdə əksi kimi) yalnız qismən mövcuddur.

Aparılan müşahidələrdən məlum olur ki, bədii mətnə daxili və şifahi nitqin arasında xeyli oxşarlıq var. Yəni bu iki nitq növünün hər ikisi oxucuya ünvanlanır və oxucu tərəfindən anlaşılır, hər ikisi ədəbi dil vasitəsilə eyni üsul və formalar çərçivəsində tərtib olunur. Ondan başqa, dil materialının tipləşdirmə və seçim prinsipləri də ümumilikdə eynidir, çünki həm daxili, həm şifahi nitq-estetik xarakterli fenomendir (hadisədir).

Daxili nitq üçün daha çox ekspressiv (nida və sual cümlələri, təqdimat konstruksiyaları və b.) və danışığ (təktərkipli və natamam cümlələr, birləşdirici konstruksiyalar, sintaktik paralelizm və təkrarlar) vahidləri səciyyəvidir. Həmin vahidlər ən müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir, ekspressiv vahidlər personajın emosional durumunun gərginliyini göstərir, danışığ vahidləri isə nitq-təfəkkür fəaliyyətinin təbiiliyini təqlid (imitasiya) edir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin dördüncü yarımfəsli “**Daxili nitq – onun monoloji və dialoji nitqə münasibəti**” adlanır. Bu yarımfəsildə bədii şəkildə təsvir olunan daxili nitqin xarakteri müəyyən edilir. Daxili nitqin xarakterinin, xüsusiyyətlərinin üzə

çıxarılması onun dialoji və monoloji nitqə münasibətinin öyrənilməsi zərurətini şərtləndirir.

Nitqin monoloji və dialoji nitqə bölgüsünün əsasını diferensial ekstralinqvistik və linqvistik, yaxud zahiri və daxili əlamətlər təşkil edir.

Diferensial ekstralinqvistik əlamətlərin arasında qərəzlilik-qərəzsizlik; fasiləlilik-fasiləsizlik; mülahizənin (cümlənin) istiqamətinin xarakteri; nitq aktının fəal iştirakçılarının sayı qeyd edilməlidir. Diferensial linqvistik əlamətlər sırasında – cümlənin uzunluğu, struktur-kompozisiya mürəkkəbliyi – sadəliyi, tamlıq-natamamlıq, mülahizələrin müstəqil-qeyri-müstəqil (*avtonom-qeyri avtonom*) olması qeyd edilməlidir. Sadalanan diferensial əlamətləri nəzərə almaqla monoloji və dialoji nitqin, monoloq və dialoqun təriflərinin verilməsi məntiqli görünür.

Monoloji nitq – nisbətən uzadılmış, məzmun və struktur baxımından bütöv nitq silsiləsidir. Həmin cərgə bütün uzunluğu boyu nitq aktının bir iştirakçısı tərəfindən yaradılır. Monoloji nitq bir istiqamətə yönəlir və birtərəfli qavrayışı nəzərdə tutur. Ondan əlavə, qavrayış zaman çərçivəsində yaradıcılıq eksplikasiyadan aralana bilər və onun danışan şəxsin nitqin ünvanlandığı şəxslə bilavasitə əlaqəsi olmur. Buna görə, bu növ nitqin yaranmasında yalnız danışan şəxs real şəkildə mövcuddur, nitqin ünvanlandığı şəxs isə ya ümumiləşdirilmiş, yaxud mücərrəd obraz kimi düşünülür, ya da danışanın özü ilə eyniləşdirilir.

Dialoji nitq - növbələşən nitq cərgəsidir, həmin cərgə nitq aktının bir neçə iştirakçısının mülahizələrinin, cümlələrinin əvəzlənməsi nəticəsində yaranır və növbə ilə bir, yaxud başqa şəxs tərəfindən qavranır. Dialoji nitq fərqli istiqamətlərdə yaranmanı və fərqli istiqamətli qavrayışı nəzərdə tutur. Belə hallarda qavrayış eksplikasiya (yaranma) ilə birgə baş verir və kommunikasiya (ünsiyyət) iştirakçıları bir-biri ilə bilavasitə əlaqəli olur.

Monoloq və dialoq - monoloji və dialoji nitqin formalarıdır və struktur-semantik vahid, bütövlüyün fraqmenti kimi qavranır, yəni monoloq və dialoq mətn formalarıdır. Monoloq monoloji nitqin tamamlanmış formasıdır. Həmin nitq forması nitq aktının

bir iştirakçısının həcm baxımından kifayət qədər (az ya çox) geniş, düşünülmüş nitq əsəridir. Bu nitq aktı başqa şəxsə, yaxud müəllifin özünə ünvanlanır və bilavasitə nitq reaksiyasını nəzərdə tutmur. Monoloq fasiləsizliklə, struktur-kompozisiya mürəkkəbliyi, məna tamamlığı və mülahizənin avtosemantikliyi ilə səciyyələnir.

Dialoq – dialoji nitqin tamamlanmamış formasıdır və nitq aktının bir neçə iştirakçısının replikalarının öz-özünə əmələ gələn növbələşməsindən ibarətdir. Həmin nitq danışan şəxsin müsahibinə ünvanlanır, bilavasitə nitq cavabını nəzərdə tutur və fraqmentarlığı, struktur-kompozisiya sadəliyi, məna natamamlığı və tərkibində olan mülahizələrin semantikliyi ilə seçilir.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti dialoqu nitqin əsas forması hesab edir. L.V.Şerba qeyd etdiyi kimi, “*monoloq əhəmiyyətli dərəcədə nitqin süni formasıdır, özünün əsl, real varlığını, mövcudluğunu isə dil məhz dialoqda nümayiş etdirir*⁶

M.M.Baxtinin, nitqin dilin dialoji xarakteri haqqında ideyasını bir çox alimlər dəstəkləyir. Bu ideyanı, xüsusən Kaçanov M.S.aktiv surətdə işləyir. Alimin fikrincə, “*nitq və təfəkkür prinsipial olaraq dialojidir*”⁷.

Araşdırmaçı dialojiliyi kommunikativliklə əlaqələndirir və onu dilin ünsiyyət və nitq təfəkkürü prosesində təzahürü kimi gözdən keçirir. M.N.Kojina dialojilikdən ümumilikdə dilin fəaliyyət prinsipi kimi danışarkən güman edir ki, *dialojiliyi sözün geniş mənasında nitqdə dilin kommunikativ funksiyasının reallaşması kimi müəyyən etmək lazımdır*. Bu da öz növbəsində onun sosial mahiyyətinin təzahürüdür. Kommunikativlik nitqin bütün formalarında təzahür etdiyindən, “*mahiyyət etibarilə nitqin hər növü – xüsusən xarici (habelə daxili düşündürücü) nitq dialoji*”dir. Bu zaman monoloq dialoqun xüsusi halı (böyük bir replika), süni quruluş, son dərəcə şərti fərqləndirilmiş anlayış kimi xarakterizə edilir.

6 Щерба, Л.В. Литературный язык и пути его развития (применительно к русскому языку) // Советская педагогика, – 1942. №3–4, – с. 48–53.

7 Качан, М.С. Внутренний диалог как закономерность художественно-творческого процесса. Москва, 1985, с.187.

Dissertasiyanın beşinci yarımfəslı **“Bədii mətn linqvistik təhlil obyektı kimi”** adlanır. Müasir linqvistikada mətn əsas tədqiqat obyektı kimi gözdən keçirilir.

Koqnitiv təhlilin konkret vəzifələri, bir qayda olaraq, tədqiqatın ümumi strategiyası ilə müəyyən edilir, ancaq, fikrimizcə, bu zaman iki hal dəyişməz qalır. Birincisi, bədii əsərin materialı dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq arasındakı formal fərqlərə məhəl qoymamağı tələb edir. İkincisi, bədii mətn “şüur axını” olaraq təhlil edilir.

Personajların daxili nitqi müasir dilçilik üçün xüsusi maraq təşkil edir, ona görə ki, ən müxtəlif aspektlərdən araşdırma üçün material verir. Şübhəsiz ki, daxili nitq koqnitiv təhlil üçün zəngin material verir, çünki daxili nitqdə, bir qayda olaraq, dünyanın mənzərəsi üçün fundamental olan məzmun reallaşır. Personajın daxili nitqi açıq-aşkar sosio-mədəni və tarixi-mədəni xarakter daşıyır və onun təhlili milli təfəkkürün stereotiplərini aşkara çıxardır. Bəzən personajın daxili nitqi əsər müəllifinin öz daxili nitqi ilə tamamilə qanunauyğun şəkildə eyniləşir. Personaj danışıanda əslində müəllif dilə gəlir. Eyni zamanda, əgər şüur və diskursun əsl norma səviyyəsinə qalxmaq müəllifə müyəssər olursa, o, kollektiv psixikanın real ifadəçisinə çevrilir. Amma yenə də bütün proses etnos-millət-xalq və ya müəyyən sosial qrup səviyyəsində qalır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Daxili nitqin Azərbaycan ədəbiyyatında verilməsinin linqvistik üsulları”** adlanır. İkinci fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“Daxili nitqin sintaktik xüsusiyyətləri”** olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Daxili nitq (ing. implicit speech, inner speech) – səssiz, yəni insanın daxilində öz-özü ilə, yaxud başqa bir şəxslə apardığı nitqdır. Daxili nitq gizli verballaşma kimi müəyyən edilir və düşüncə prosesində özünü nümayiş etdirir. Daxili nitq şifahi, yəni səsli nitqin törəmə formasıdır və şüur daxilində xüsusi əməliyyatları yerinə yetirmək üçün uyğunlaşdırılmış nitq formasıdır. Daxili nitq ən fərqli mövqedən - psixolinqvistik, linqvistik, ədəbi, stilistik və b. - tədqiq edilə bilər.

Linqvistik aspektə uyğun olaraq, daxili nitq “lal” adlanan, səssiz nitq kimi tərif edilir. Həmin nitq danışan şəxsin özünə,

yaxud təsəvvür etdiyi həmsöhbətinə ünvanlanır.

“Daxili nitq” termininin arxasında əslində tam fərqli təbiətə malik iki hadisə durur və həmin hadisələr ayrı-ayrı elm sahələrinin tədqiqat obyektidir. Bədii ədəbiyyatda tətbiq edilən daxili nitq linqvistika və ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat obyektidir.

Daxili nitq ən fərqli formalarda özünü nümayiş etdirə bilər - dialoq, monoloq, mübahisə və b. Daha aydın şəkildə daxili nitq şüur daxilində ayrı-ayrı məsələlərin həlli prosesində, başqa insanların nitqinin dinlənməsində, ürəkdə mütaliə, fikirdə hansısa işin planlaşdırılmasında, yaddaşxlama və xatırlama formasında təqdim olunur.

Daxili nitq və “düşüncə axını” bədii mətnə əlaqədə olaraq, personajların daxili aləminin təsviri üçün tətbiq edilən fərqli vasitələrdir. Bədii “düşüncə axını” vasitəsilə qəhrəmanın psixi cəhətdən bölünməmiş şüur və şüuraltı düşüncəsi təsvir edilir. Daxili nitqin vasitəsilə həmin nitq təbii şifahi nitqin son mərhələsi kimi göstərilir. Yəni daxili monoloq nitq-düşüncə fəaliyyətinin ümumi forması kimi çıxış edir.

Bədii ədəbiyyatda daxili nitq şərti xarakter daşıyır, bu da məntiqidir, çünki təbii daxili nitq müşahidə və qeyd üçün əlçatmaz olduğuna görə onun şifahi şəkildə bərpası da mümkün deyil. Bundan başqa, daxili nitqin şifahi nitqdə bərpası reallığın bədii şəkildə təqdim olunmasına ziddir. Bədii əsərdə olan daxili nitq ədəbi dil vasitələri ilə təsvir edilir və təqdim olunur.

Bədii ədəbiyyatda daxili nitq bir bədii vasitə kimi çox geniş tətbiq olunur. Bunun səbəbi daxili nitqin qəhrəmanın obrazını təqdim etmək üçün çox böyük imkanlar yarada bilməsidir. Ondan əlavə, daxili nitqin özündə də ən fərqli vasitələrdən istifadə oluna bilər. Məsələn, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında daxili nitq müəllifin seçdiyi və tətbiq etdiyi ən mühüm və təsirli üsullardan biridir. Belə ki, baş qəhrəmanın – xəstənin – düşüncə tərzini, düşdüyü vəziyyətə münasibətini, keçmiş və gələcəklə bağlı xatirələri müəllif məhz daxili nitq vasitəsilə açıqlayır.

Sual və nida cümlələri daxili nitq üçün səciyyəvi xarakter daşıyır. Bədii əsərdə daxili nitq həm insanın nitq-təfəkkür

fəaliyyətini özündə əks edir və təsvirin predmeti kimi çıxış edir, həm də personajların obrazlarının yaranmasında iştirak edir və psixoloji təhlilin çox mühüm vasitəsidir. Yəni daxili nitqin vəzifəsi – insan həyatının subyektiv sahəsinin obyektivləşdirilməsi üçün bir vasitədir. Bu zaman nitqdə sintaktik komponentlərdən istifadə edilir.

Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında daxil nitq ən müxtəlif yollar və vasitələrlə əks olunur. Ümumiyyətlə, “Qətl günü” romanında daxili nitqin “xüsusi çəkisi” böyükdür və yazıçı həmin daxili nitqi müxtəlifləşdirmək məqsədilə fərqli vasitələrdən istifadə edir. Qəhrəmanların müsbət, ya mənfi xarakterindən asılı olaraq, onların daxili nitqində də fərdi xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Ümumiyyətlə, daxili nitqin əsas xüsusiyyətləri, yəni predikatlıq və əyani-hissiyat xarakter daşması “Qətl günü” romanında özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. Yazıçının daxili nitqdə tətbiq etdiyi vasitələr mürəkkəb strukturu və semantikasını ilə seçilir və bir neçə aspektdən - məntiqi, struktur, semantik və kommunikativ aspektdən təhlil oluna bilər.

Daxili nitq və “təhtəşüür” bədii mətnə əlaqələndirilərək personajların nitq-təfəkkür fəaliyyətlərinin müxtəlif mərhələlərinin təsvir vasitələrini özündə əks etdirir. Ədəbi “təhtəşüür” vasitəsilə nitq-təfəkkür fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsi kimi psixi bölünməyən şüür və şüuraltı axın, ədəbi daxili nitq vasitəsilə isə təbii DN-in son mərhələsi kimi daxili danışığı təsvir edilir. Daxili monoloq nitq-təfəkkür fəaliyyətinin bədii təsvirinin, “təhtəşüürün” yeganə, daxili nitqin isə əsas ümumi forması kimi çıxış edir.

A.Məsudun “Azadlıq” adlı romanında, kollektiv şüuraltı və superqonun əlaqələri psixoloji baxımdan ön planda, özü də kifayət qədər qabarıq şəkildə göstərilmişdir.

Müəllifin mövqeyinin qeyri-şüuriliyi son dərəcə təbii xarakter daşıyır. Məsələn, o, xalq həyatının təhkiyəçisi roluna uyğun gəlmir, xalq həyatı haqqında danışan təhkiyəçi də bənzəmir, ümumiyyətlə, təhkiyəçi kimi çıxış etmir. O, elə nağılçının özüdür. Bu mənada “Azadlıq” romanının müəllifi həqiqi aşıqlarla eyniləşir (M.Y.Lermontovun “Aşıq Qərib”ini yada salaq). Xalqın tarixən

önəmli və coşqun bir dövrdə sürdüyü həyat haqqında hekayə müəllifin eposu və belə demək olarsa, xalqın eposunu təmsil edir.

Eyni zamanda, romanda normativ təhkiyə tipindən istifadə olunduğunu qeyd etmək lazımdır. Müəllif özündən heç nə demir, daima kollektiv diskursa istinad edir. Formal olaraq kollektiv fikrə bu istinad funksiyasını *demək* feilindən yaranmış *deyirlər* feili ifadə edir ki, sonuncu da indiki zamanda və üçüncü şəxsin cəmindədir. Özünün deyil, kollektiv rəyin verilməsinə əsaslanan bu cür təhkiyə növü, əsasən, bütün roman boyu oxucunu müşayiət etsə də, zaman-zaman geri çəkilir və yerini müəllif təhkiyəsinə verir. Ancaq bu formul mətnin xarici strukturunda da dominantlıq etdiyindən, onun olmadığı yerdə belə, diskurs yad, özgənin, birinci şəxsin dilindən olmayan təhkiyəni ifadə etmiş kimi qəbul olunur.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə **“Daxili nitq vasitəsiz müəllif nitqi və daxili monoloq müxtəlif planlı hallar kimi”** adlanır. Daxili nitq standart qrammatik qaydalar və leksik normalar sistemi üzrə baş vermir və xüsusi maddi-təsviri kod vasitəsilə, yaxud obrazlar kodu və sxemlər vasitəsilə həyata keçirilir. Həmin kod, yaxud sxem subyektiv xarakter daşıyır və özünə ən müxtəlif sensor işarələrini daxil edir. Məhz bu səbəbdən daxili nitq bəzən şifahi dilə çətinliklə tərcümə olunur.

Leksik-semantik mərhələdə daxili proqramın verballaşması baş verir ki, bu proses özü də iki mərhələdən keçir. Birinci mərhələdə proqramın elementləri “daxili sözlər” şəklində şərti ifadə əldə edir, ikinci mərhələdə proqramın elementləri sistemli dil mənalarına çevrilir və həmin mənalar dilin şifahi, tamamlanmış formaları ilə təqdim olunur. Qrammatik strukturlaşma mərhələsində sözün, cümlənin qrammatik strukturu formalaşır, yəni sözün qrammatik formaları seçilir. Beləliklə, şifahi nitqdə formalaşan cümlələr daxili nitqdə öz əksini tapır və bu proses danışan şəxsin nəzarəti ilə baş verir.

Daxili nitq – daxili nitq-şüur fəaliyyətinin əsas hissəsidir. Əslində, daxili nitq - nitq fəaliyyətinin gizli və dərk edilməz formasıdır və burada düşüncə prosesi subyektiv əşya-təsviri kod formasında əks olunur. Bu proses nə müşahidə, nə də nitq

orqanlarının fəallığı ilə açıqlanır. Daxili nitq - daxili nitq-düşüncə prosesinin sonuncu mərhələsidir. O, şifahi nitqə yaxındır, sadəcə səslər vasitəsilə reallaşmır.

Daxili nitqin leksik-qrammatik strukturu fikirdən və onu törədən situasiyadan asılı olaraq fərqlənə bilər. Bir qayda olaraq, daxili nitqdə fikir çox ümumiləşdirilmiş formada, semantik komplekslər şəklində ifadə edilir. Həmin komplekslər sözlərin və cümlələrin fraqmentlərindən ibarətdir və onlara müxtəlif əyani obrazlar və şərti işarələr əlavə edilə bilər. Bu obrazlar və işarələr də daxili nitqdə şifahi və yazılı nitqdən fərqlənən fərdi koda çevrilir.

Daxili nitq məqsədyönlü xarakter daşıyır o, dəqiq bir obyektə ünvanlanır və müəyyən mövzu, hadisə, problem ətrafında baş verir. Ondən əlavə, daxili nitqdə çox vaxt əks tərəf də mövcuddur, yəni daxili nitqdə monoloqla yanaşı, dialoq da mümkündür. Daxili monoloq isə fərdin məhz koqnitiv (yəni nitq) proseslərinin rekonstruksiyası, bərpası deməkdir. Daxili monoloqa gəldikdə isə onun təbii olduğuna baxmayaraq, o bu və ya digər dərəcədə məntiqsizdir, hansısa məqsədə yönəlir, qəhrəmanın düşüncələrinin irəliləyən hərəkətini, onun hissələrinin dinamikasını göstərir. Nəhayət, daxili monoloqlar personajın düşüncə axınına əks edən bədii mətn fraqmentlərindən daha qısa olur.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İsa Muğannanın yaradıcılığında daxili nitq çox böyük yer tutur. Bununla bağlı bir xüsusiyyət də qeyd edilməlidir: İsa Muğannanın yaradıcı metodu öz bənzərsizliyi ilə tanınır və yazıcının əsərlərində ənənəvi vasitələr bir çox hallarda tam yeni, hətta gözlənilməz formalarda özünü nümayiş etdirir. İsa Muğannanın “İdeal” romanı da bu cür əsərlərdəndir. “İdeal” romanında daxili nitq ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, bir qayda olaraq giriş sözləri ilə qeyd edilmir və ümumi mətndən seçilmir.

Bu romandakı bir çox daxili monoloqlar müəllif tərəfindən əvvəlcədən daxili nitq kimi göstərilir. Yazıçı burada leksik və qrammatik qaydalara tam şəkildə riayət etmir. Məsələn, KeQebe (KQB) sözü rus dilindən DTK-nın abreviaturasıdır, adətən, danışıq dilində çox işlənir. Monoloq, əsasən, sual cümlələrindən ibarətdir

və monoloqda təkrarlardan dönə-dönə istifadə edilir. Ondan əlavə, təkrar tətbiq etməklə, yazıçı sanki qəhrəmanın fikirlərini, hisslərini dönə-dönə təsdiqləyir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü yarımfəslə **“Müasir nəsrdə daxili monoloq”** adlanır.

Daxili monoloq üslubu tədqiqatçılar tərəfindən çox araşdırılan bir mövzu olmuşdur. Lakin müasir dövrdə bu mövzuya maraq və onun üzərində aparılan tədqiqatlar çox azdır. Bu üslub qəhrəmanın sevgisini, nifrətini, həyəcanını daha emosional etmək üçün istifadə olunur.

Bu üslub vasitəsilə yazıçı oxucu ilə qəhrəman arasında yaxınlıq yaradır, obrazın daxili monoloqunun sayəsində oxucu qəhrəmanın dediklərini deyil, düşüncələrini öyrənir. İsi Məlikzadənin *“Küçələrə su səpmişəm” əsəri*⁸ daxili monoloqla zəngin nəsr nümunəsidir. Əsərdə Xəlil öz əmisi oğlu Bəhmənin ucbatından ömrünün beş ilini həbsdə keçirir. Yaşadıqlarına görə içindəki Xəlil ilə hər zaman mübarizə aparır, çünki qəlbindəki hissləri deyə bilmir. Əsər boyu Xəlilin daxili monoloqu insana təsir edir.

O, əmisi oğlu ilə söhbəti zamanı içindəki hisslərini bürüzə vermirdi. Monoloqun böyük xüsusiyyətlərindən biri daxilindəki mübarizəni qarşısındakına bildirmədən yaşamaq, yalnızca öz ələmində söhbət etməkdir. Xəlil tez-tez içindən - *“Niyə günahı mənim üzərimə atdın, mənim yerim ocaq başında olmaya bilərdi, niyə mənim bəxtimi özünə götürüb, öz günahkar libasını mənim üzərimə geyindirirdin?”*- söyləyirdi. Əsərdəki iki obrazın söhbəti zamanı daxilindəki monoloqları ilə danışıqlarının üst-üstə düşmədiyini açıq aşkar görürük. Bundan əlavə, hər iki obraz əslində demək istəmədiklərinin bu olmadığını da anlayırlar. Bunu oxucuya aşılamaq isə yazıçının üzərinə düşür.

Obrazın dedikləri də, düşüncələri də yazıçının fikirləridir. Yəni daxili monoloqu da yazıçı yaradır. Obrazın xasiyyətinə uyğun daxili monoloq qurur.

8 Məlikzadə, İ. Küçələrə su səpmişəm, Bakı: -2009. – s.26

Yazıcının qurduğu daxili monoloqu isə qəhrəmanın keçirdiyi vicdan, sevgi və nifrət hissləri əmələ gətirir. Bu normal həyatda da belədir, vicdan, sevgi və nifrət hisslərini heç vaxt insan qarşısındakına olduğu kimi bildirə bilmir. Bundan başqa daxili monoloq vasitəsilə əsərdəki hadisələrin əsas məğzini, üstü açılmamış həqiqətləri öyrənmək mümkündür. “Küçələrə su səpmişəm” əsəri də bunu bizə sübut edir. Əsərin əvvəlində qəhrəmanların necə biri olduqları bizə məlum olmur, lakin hadisələrin inkişafında Xəlilin monoloqu Bəhmənin necə biri olduğunu göstərir. Həqiqətən də, obrazların daxili monoloqları əsərdəki emosionallığı artırmışdır.

M.M.Baxtin romanlarda eyni bir yazıçıya məxsus və bir-birinə zidd olan müəllif səsi aşkar edir. Dialoq əsərdə obrazın, hadisə və əhvalatın mahiyyətinin açılmasını həyata keçirir. Həmsöhbətinin xəyalı (real və uydurulmuş), daha dəqiq mənim şüurumda – onun obrazı (Baxtinə görə, “başqası – üçün – mən”); daha dəqiq, öz-özülüyündə öz şüurumda onun obrazı (“mən – üçün – özünü”) dialoq və monoloq vasitəsilə açılır. Ümumiyyətlə, əsərin dialoqunda obrazın zahiri əlamətləri, daxili sarsıntıları, obrazların hərəkət dinamikası, fəaliyyət formaları açıqlanmalıdır.

M.M.Baxtinə görə, *“kompozisiyada öz ifadəsini tapmış zahiri dialoq daxili dialoqla, yəni mikro dialoqla ayrılmaz şəkildə bağlıdır və müəyyən dərəcədə ona söykənir. Onların da hər ikisi həmçinin bütövlükdə romanın onları əhatə edən böyük dialoqu ilə bağlıdır”*⁹ Əsərdə təsvir edilən hadisənin, konfliktin zəruri hissəsinə çevrilən dialoq hadisə və əhvalatların məna və mahiyyətinin açılmasına xidmət edir. Postmodern mətnə sosial ziddiyyətlərin açılmasına cəhdlər və ətrafla sosial makrodialoq və mikrodialoq ehtirası həqiqəti bir model kimi nümayiş etdirmirdi, əksinə, yenidən yaradırdı. Ənənəvi olaraq, dialoq şüura informasiyanı qəbul edən və ötürən texniki vasitələrdən biridir.

Azərbaycanlı tədqiqatçı Z.Məmmədova “Bədii mətnə xarakteroloji nitq və onun ifadəsi problemi” adlı doktorluq

9 Baxtin, M. Dostoyevski poetikasının problemləri, Bakı: Kitab aləmi, – 2005. – s.19

dissertasiyasında dialoqun mətnə daxil edilməsi məqamına toxunaraq yazır: *“Təhkiyənin struktur baxımından iki avtonom qatı olmaq etibarilə müəllif nitqi və vasitəsiz nitq dialoq və ya monoloqu mətnə daxil edən xüsusi müəllif cümlələri sayəsində bir-biri ilə birləşərək vahid təhkiyə bütövü əmələ gətirir”*¹⁰. Postmodern romanlarda dialoq vahid təhkiyə bütövü əmələ gətirərək, insan xarakterinin açılması, yaxud obrazın daxili düşüncələrinin inikası üçün bir vasitədir. Romanların mühüm xüsusiyyətlərindən biri əsərin polifoniyasıdır (çoxsəsliliyidir). Bədii əsərlərdə polifoniya elə bir mətndir ki, həmin mətndə müəllif səsi ilə bərabər, başqa səslər səslənir. Həmin səslər müəllif səsi ilə qarışaraq, aralarında mürəkkəb dialoji münasibətlər yaradır. Musiqi termini “polifoniya”nı bədii mətnin təhlilinə ilk dəfə M.M.Baxtin gətirmişdir. Polifoniya səsi romanda yalnız öz adından deyil, həm də ayrı-ayrı qəhrəmanların adından təhkiyə aparmağa imkan verir. Postmodernistlərin yaradıcılığında çoxsəslilik zaman axarında şaxələnərək, yeni mənə və düzümlü işarələr sistemi yaratmağa nail olur. Postmodern mətnin polifoniyasında çoxdillilik və çoxfunksiyalılıq bütün gerçəkliyi əridir.

Kamal Abdullanın “Yarımqıç əlyazma” romanını misal gətirmək olar. Müəllifin *“Şah İsmayilla bağlı mətnlə Qorqudun mətni arasında bir uyğunluq, gizli də olsa bir əlaqə vardır, yoxsa?...”*¹¹ öz-özünə verdiyi sualı oxucu da əsəri oxuyarkən verir. Suala cavabı müəllifin özü verir. *“Müasir Azərbaycan romanının janr-estetik axtarışlarında tipoloji meyil kimi daxili monoloq da müəyyən yer tutur. Lakin onun rolunu*

həddən artıq şişirdib psixoloji təhlilin imkanları ilə eyniləşdirmək düz deyil. Çünki daxili monoloqa geniş meydan verildikdə romanı müəllif səsindən məhrum edir. Bununla belə, daxili monoloq müəyyən formada janrın inkişafı üçün faydalıdır. Çünki o, lirik-dramatik potensialı gücləndirən janr forması kimi romanın quruluşunda mühüm estetik mənə daşıya bilər. Monoloqun

10 Məmmədova, Z.Ş. Bədii mətndə xarakteroloji nitq və onun ifadəsi problemləri: /Filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2011. – 41 s.

11 Abdulla, K. Yarımqıç əlyazma , Bakı: XXI- YNE, – 2004

"*monoloq-nitq, monoloq-təhkiyə*"¹² kimi müxtəlif tiplərindən müasir Azərbaycan romanında geniş istifadə edilməsi də bunu göstərir. Lakin monoloqların tiplərini süni şəkildə artırmaq da predmetsizliyə gətirib çıxara bilər.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə "Daxili nitqin ingilis ədəbiyyatında verilməsinin linqvistik üsulları" adlanır. Bu fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil "İngilis bədii ədəbiyyatında bədii mətnə verilən daxili nitqin üslubi funksiyası" adlanır.

Anlayışın şüurda qavranılması, fikrin formalaşması, təəssüratların yaranması, nitqin təsəvvürə çevrilməsi kimi psixologiya elmində araşdırılan əsaslara ədəbiyyatda psixologizm adı verilmişdir. Real həyatdan götürülən motivlərin, hadisələrin oxucu üçün vizual şəkildə canlandırılması məqsədilə ədəbi əsərlərdə bədii təsvir vasitələri ilə - ritorik üsullarla izah olunması əsərdə psixologizmi yaradır.

Psixoloji lüğətdə "psixologizm" barəsində belə tərif verilir: "*Psixologizm – surətlərin daxili aləmi, yəni onların duyğuları, fikirləri, hissləri ətraflı və dərinləndirən təsvir olunan, ruhi vəziyyətin və davranışların inandırıcı psixoloji təhlili aparılan ədəbi əsərlərin üslub xarakteristikasıdır*"¹³.

Bədii ədəbiyyatın təsiredici qüvvəsinin əsas amillərindən biri orada müəllifin yaratdığı psixoloji vəhdətdir. Burada yazıçının bütün əsərin sujet xəttini əlində rəhbər tutaraq, onun axıcılığını, hadisələrin ardıcılığını qoruyaraq, gələcəkdə - sonrakı səhifələrdə oxucunun rastlaşacağı məqamlar barəsində qabaqcadan xəbər vermədən personajın iç dünyası ilə - psixologiyası ilə oxucunu tanış edir. Bədii ədəbiyyatda olduqca önəmli bir məqam var ki, sözügedən məqam əsnasında müəllif, bütün gücünü, istifadə olunan psixologizmin ən bariz nümunəsini məhz o məqamda ortaya qoyur. Bu məqam daxili monoloqlardır. Daxili monoloqlar, oxucunun əsərin qəhrəmanının daxili

12 Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı – Bakı: Maarif, -1981. – s.160

13 Ümumi psixologiya / – Bakı: Maarif, – 1982. – 463 s.

dünyası ilə, dolayısı ilə oxucunun əsərin qəhrəmanı ilə ən yaxın tanışlığıdır. Personajın oxucu ilə tanışlığa hazır olması üçün müəllif, ən uyğun, ən həssas məqamı gözləyir. Əgər bu tanışlıq bir az erkən və ya gecikmiş olarsa, o zaman əsərin bədii gözəlliyinə xələl gələr. Bütün bunlardan aydın olduğu kimi, daxili monoloqların verilməsi bütöv əsərin süjet xəttinin qurulmasından daha önəmlidir. Çünki daxili monoloqlar zamanı oxucu personajın daxilən rəzil, xəbis, paxıl və bu kimi xoşagəlməz insani keyfiyyətlər bildirən formalarda olduğuna şahid olsa, personaj heç vaxt oxucunun qəhrəmanına çevrilə bilməz. Bu səbəbdən müəllif daxili monoloqların qurulması zamanı bir neçə bədii prinsipləri əlində rəhbər tutur. Bura daxili monoloqlarda personajın fikrinin aydınlığı, dəqiqliyi, lakonikliyi və ən əsası müvafiq leksik vahidlərdən istifadə daxildir. “daxildən” və “zahirdən” təhlilə ayırmaq olar.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslə **“İngilis bədii nəsrində daxili vasitəsiz nitq və yalançı vasitəsiz nitq”** adlanır.

Bədii ədəbiyyatda daxili nitq, yeni nəqletmə üsulundan istifadə edən yazıçılar tərəfindən təqdim olunmuşdur. Bu artıq fikirlərin səsləndirilməsi kimi xüsusi bir üslubi və estetik gözəlliyə sahib bir nəql etməyolu idi ki, yazıçıların ondan yararlanaraq yazılı şəkildə, danışıq dilinin qrammatik normalarına riayət edərək, oxucu üçün hiss, həyəcan, təəssürat və düşüncələri təsvir edirdilər və bu oxucu üçün yeni bir yanaşma tərzini ortaya qoyurdular. Uilyam Ceyms və Henri Berqson filosof kimi, Turgenev, Çexov, Dostoyevski, Henri Ceyms və Cozef Konrad yazıçı kimi, Ziqmund Freyd və Karl Cunq psixoloq kimi insanın daxilində baş qaldıran xaos barəsində çox ciddi şəkildə düşündülər. Bu yeni üslub yazıçıların surətlərin yaradılmasına yanaşmaları üzərində ciddi təsir qoydu. Belə ki, onlar fiziki şəkildə təsvir etdikləri surətləri, onların daxili dünyalarını açmaqla indi daha təbii, daha aydın şəkildə nümayiş edə bilirlər. Amerikalı məşhur Ceyms Coysşünas alim Uilyam York Tindalın təbirincə desək: *“Yazıçılar, diqqəti xaric fenomenindən daxili aqahlığa cəlb edirlər”*¹⁴.

14 Tindall, W.Y. Forces in Modern British Literature, 1885-1956 / – New York: Vintage Books, – 1956. – pp. 187-190.

Ədəbiyyatda psixoloji təhlilin iki forması mövcuddur. İ.V.Straxov bu formaları nəzəri cəhətdən belə əsaslandırır: *“Psixoloji təhlilin əsas formalarını “daxildən” və “zahirdən” təhlilə ayırmaq olar. Birinci halda qəhrəmanların daxili monoloqlarının (daxili nitq), təxəyyül və xatirə obrazlarının köməyi ilə ifadə edilən daxili aləmlərinin bədii dərkə baş verirsə, ikinci halda nitq davranışının və mimikanın, digər zahiri təzahür formalarının xüsusiyyətlərinin yazıçı tərəfindən psixoloji interpretasiyası yolu ilə ifadə olunur”*¹⁵.

Bədii əsərdə daxili nitq, birincisi, nitq təfəkkürünü bədii şəkildə təsvir edir və təsvirin predmeti qismində çıxış edir, ikincisi personajların obrazlarının yaranmasında iştirak edir və qəhrəmanları “daxildən” təsvir etməyə istiqamətlənmiş psixoloji təhlil vasitəsi kimi çıxış edir.

Belə ki, obrazın xarakterinin yaradılmasında, hiss və həyəcanlarının geniş ifadə edilməsində, onun çox maraqlı ədəbi personaja çevrilməsində psixoloji təhlil ən əsas rollardan birini oynayır. Hansısa bir əsərdə psixoloji obrazın yaradılmasında istifadə olunan bu cür təhlil psixologizm prinsiplərinə tam uyğun şəkildə aparılmalıdır. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ədəbiyyatda psixologizm anlayışı müəyyən əsərin xarakterlərinin quruluş xüsusiyyətləri, onların psixoloji vəziyyətlərinin gerçəkliyə uyğunluğu yox, personajların daxili aləminin, yəni onların fikirlərinin, hiss və həyəcanlarının, arzu və istəklərinin bədii cəhətdən təsvir olunması kimi başa düşülməlidir.

İngilis ədəbiyyatı inkişafında XIX əsr realist romanının rolu böyükdür. Bronte bacıları da bu dövrün realist yazıçılarındandır. Bronte bacılarından Şarlotta Brontenin yaradıcılığı ədəbiyyatda xüsusi iz qoymuşdur. Onun “Ceyn Eyr” romanında çox ağır uşaqlıq illəri keçirmiş, həyatın onun qarşısına çıxardığı çətinliklərlə tək-

15 Страхов, И.В. Психологический анализ в литературном творчестве: [в 5 частях] / – Москва: Изд-во просвещения РСФСР, СГПИ, – Ч. 1. – 1973. – 57 с.

tənha mübarizə aparən qoçaq, təmiz və xeyirxah bir qızın taleyindən bəhs edilir.

Şarlotta Brontenin bu əsərdə bədii metodlardan istifadə edərək qəhrəmanların psixologiyasını daha dərindən açmağa çalışır. Əsərin əsas qəhrəmanı Ceynin də düşüncələri, arzuları, hiss və həyəcanları daxili monoloq şəklində verilmişdir. Əslində daxili monoloqlarda müəllifin öz düşüncələri də tez-tez ifadə olunur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin üçüncü yarımfəslə **“Bədii ədəbiyyatda daxili nitqin linqvistik xarakteristikası”** adlanır. Bu günə qədər ədəbiyyatda psixologizm məsələlərini tədqiq edən alimlərin bir çoxu xarakterin psixoloji tip olduğu qənaətinə gəlmişlər. Bu fikir bədii əsərə tamamilə yeni bir yanaşmanın forması olmuşdur. Ancaq məlum olduğu kimi, bədii əsər ədəbi hadisə, estetik təsir vasitəsidir. Deməli, bədii əsər bədii-estetik təsir vasitəsi olmaqla yanaşı, daha geniş xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bundan sonra ədəbi təhlil ədəbiyyatşünaslıqla yanaşı, psixologiya elminin də maraq çevrəsinə daxil edilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatşünaslıq elminin öz ümumi və spesifik xüsusiyyətləri var. Bununla yanaşı, psixologiya ilə ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat obyektini üst-üstə düşəndən sonra bir sıra mübahisəli məsələlər və psixologizm məfhumunun dərkində bəzi anlaşılmazlıqlar meydana çıxmışdır. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıqda bədii əsərdə reallığın bədii cəhətdən daha dolğun əks etdirilməsi üçün iki - psixoloji və qeyri-psixoloji üsulun mövcud olduğu qəbul edilib. Bu səbəbdəndir ki, haqlı olaraq yazıçılar da iki qrupa – psixoloq və qeyri-psixoloq yazıçılara ayrılır. Amma yazıçının hər hansı bir bölgüyə aid edilməsinə baxmayaraq, onu da mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir yazıçının fərqli yaradıcılıq üslubu, iş prinsipi var. Həm də hər yazıçının gerçəkliyi bədii cəhətdən özünəməxsus əks etdirmə metodu var. Bu səbəbdən də onların əsərləri keyfiyyət kriteriyası üzrə qiymətləndirilərkən bu amil mütləq nəzərə alınmalıdır.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bunları əsas götürüb əsərin psixoloji təhlilinə ikinci dərəcəli məsələ kimi yanaşmaq da düzgün deyil. Belə ki, obrazın xarakterinin yaradılmasında, hiss və

həyəcanlarının geniş ifadə edilməsində, onun çox maraqlı ədəbi personaja çevrilməsində psixoloji təhlil ən əsas rollardan birini oynayır. Hansısa bir əsərdə psixoloji obrazın yaradılmasında istifadə olunan bu cür təhlil psixologizm prinsiplərinə tam uyğun şəkildə aparılmalıdır. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ədəbiyyatda psixologizm anlayışı müəyyən əsərin xarakterlərinin quruluş xüsusiyyətləri, onların psixoloji vəziyyətlərinin gerçəkliyə uyğunluğu yox, personajların daxili aləminin, yəni onların fikirlərinin, hiss və həyəcanlarının, arzu və istəklərinin bədii cəhətdən təsvir olunması kimi başa düşülməlidir.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəsli “**Əsərin təsir gücündə fərdi üslubun sintaktik xüsusiyyətlərinin rolu**” adlanır.

O.Henrinin əsərlərində XX əsrin əvvəllərindəki ABŞ əksini tapır. Yazıçı əhalinin müxtəlif təbəqələrini, müxtəlif tipləri, xarakter və tipajları təsvir etmiş, satira və yumor vasitəsilə Amerika gerçəkliklərinin ciddi problemlərini (ictimai-siyasi vəziyyəti, işsizliyi, sosial bərabərsizliyi) tamlığı ilə açmışdır.

Yazıcının fərdi üslubunun xüsusiyyətlərinə gəlincə demək olar ki, onun dili kifayət qədər sadədir. Onda qəliz sözlər yoxdur. Əvəzində isə əsərlərin dilini aydın şəkildə tamamlayan bəzi simvollar var. Dil vasitələrinin kompleks şəkildə istifadəsi tamamlayıcı məna yüklü, emosional və estetik informasiyanın ötürülməsini təmin edir.

Parodiya dolu və cinaslı sitatlar yazıcının daim istifadə etdiyi və ABŞ tənqidçilərinin çoxdan sezdiyi üslubi priyomlardan biridir. O, Tennison, Spenser, Şekspir və başqalarından gətirdiyi sitatlara yeni anlamlar yükləyir, sözləri özünəməxsus şəkildə təhrif edərək cinaslar düzəldir. Yazıçı təhkiyə boyu tez-tez sentimental melodramanın, sensasion jurnalistikanın, işgüzar yazışmaların, reklam xarakterli elanların, yemək və dərman reseptlərinin mübaliğəli dilinə keçidlər edir. Beləliklə, elmi istilahlər, uydurma sözlər meydana gəlir. Tez-tez rast gəlinən sinonim sözlərin oyunu, sözlərin və saxta elmi istilahlərin çox sayda yanlış istifadə halları və s. əsərə xüsusi ifadəlilik və məzmun qatır.

Dialogların düzülüşü tək-cə məntiqi-informasiya funksiyasını

deyil, həm də ekspressiv funksiyanı icra edir. Yazıçı buna personajların nitqinin fonetik, leksik və sintaktik vasitələrlə fərdiləşdirilməsi yolu ilə nail olur. O.Henrinin hekayələrində personajın danışıqı həmişə süjetlə və onun süjetdəki rolu ilə birbaşa bağlıdır. Vurğularla dolu olan bu danışıqlar oynaq, müəmmalı və ikibaşlıdır. Yazıçı, adətən, dialoqda qəhrəmanın sosial statusunu, emosional durumunu, söhbətin mövzusunə münasibətini ifadə edir. Buna müvafiq olaraq dialoq müxtəliflərkibli leksikaya malik olur. Burada personajın danışıq qabiliyyətini çatdıran jarqonlar, kollokvializmlər, slenqizmlər iştirak edir.

Yazıçının hiperbola, antiteza kimi üslubi vasitələri onun dilini daha ifadəli və zəngin edir. Arxaizmlər və tarixizmlər isə tarixi çaları əks etdirir.

O.Henrinin fərdi üslubunun sintaktik xüsusiyyətləri də əsərin təsir gücündə mühüm rol oynayır. Çoxsaylı təkrirlər oxucunun diqqətinin müəyyən detal üzərində cəmlənməsinə imkan verir. Xitablar, çağırış məzmunlu cümlələr bilavasitə ünsiyyət illüziyası yaradır. Cümlələrdə həmcins üzvlər hadisə və personajların təsvirini daha tam və müfəssəl edir. Hər dəfə yeni keyfiyyətlər, faktlar və hadisələrin əlavə edilməsindən ibarət tədricilik priyomu hekayələrin praqmatik gücünü artırır.

Dissertasiyanın yekunu olaraq aşağıdakı **nəticələr** əldə edilmişdir:

Beləliklə, dissertasiya işinin hər üç fəslində tədqiqatə cəlb olunan məsələləri ümumiləşdirib aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Daxili nitq problemi psixolinqvistikada həm nəzəri, həm təcrübi baxımdan hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Lakin daxili nitqin psixoloji mahiyyətini dərk etmədən fikir-söz münasibətlərini onların bütün mürəkkəbliyi ilə qavramaq mümkün deyil.

2. İntə-şəxsi ünsiyyətin sadalanan üç forması özünün struktur və semantik xüsusiyyətlərinə malikdir. Həmin xüsusiyyətlər fərdin həyat fəaliyyətində yerinə yetirdiyi funksiyalarda öz əksini tapır.

3. Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət prosesində sadə replisit fərdin

başqasının nitqinin aşkar fəallığının göstəricisi kimi çıxış edir. Onun əsas praqmatik funksiyası fərdin emosional qiymətləndirilməsinin geniş spektrinin ifadəsindən ibarətdir.

4. İntrapersonal ünsiyyət insanın düşüncələri və hissələrinin ilkin verballaşdırılmasından ibarət mürəkkəb daxili proses, onların mental semiotik müstəvidə strukturlaşdırılması və mənalandırılmasıdır. İntrapersonal ünsiyyət sosial fərdin dərk etməyə və başqa insanlarla qarşılıqlı fəaliyyətə ehtiyacı olması mənasında insanın ünsiyyətə psixoloji meylini əks etdirir. Lakin bu ünsiyyət şüur çərçivəsindən kənara çıxmır. Buna görə də xaricdə təzahür etmir və daxili nitq şəklində gerçəkləşir.

5. İntrapersonal ünsiyyət prosesində insanın həqiqi mahiyyəti üzə çıxır, onun şəxsiyyətinin əvvəllər başqalarından gizli qalmış və sosial-etik konvensiyalara görə şüur tərəfindən təcrid edilmiş tərkib hissələri aktuallaşır.

6. Daxili nitqdə başlıca problem digər şəxslər tərəfindən başa düşülmək arzusu deyil, özünə yardım etmək, şüurun qoyduğu sualları cavablandırmaq, öz daxili aləmində baş çıxarmaq ehtiyacıdır. Bu tələblərə müvafiq olaraq, koqnitiv proseslərin dildə ifadəsi baş verir.

7. Bədii mətnədə daxili nitqin ən təbii və ən dəqiq çatdırılma forması vasitəsiz nitqdır. Vasitəsiz nitq danışanın sözlərini bütün fərdi cizgilərini saxlayaraq olduğu kimi çatdırır.

8. Vasitəli daxili nitqdə, adətən, müəllif xətti ifadə edilir və onun əsasını personajın şüurunun prizmasından “keçirilmiş” müəllif nitqi təşkil edir.

Vasitəsiz daxili nitqdə təhkiyənin müəllif planı praktiki olaraq özünü nümayiş etdirmir. Vasitəsiz daxili nitqdə daha çox danışq dili üçün səciyyəvi olan sözlər və konstruksiyalar işlənir, məsələn, sadə ixtisarlar, fonetik kompressiyalar, emosional leksika, qısa cümlələr, sual və nida strukturlarının çoxluğu, təkrar, məntiqsiz cümlələr və b.

9. Düşüncə axını, həmçinin ayrı-ayrı hissələrin və duyğuların əksi, fərdin bilavasitə qavradığı gerçəkliyə qarşı fikir reaksiyası ola bilər. Daxili monoloq isə fərdin məhz koqnitiv

(yəni nitq) proseslərinin rekonstruksiyasıdır (bərpaşdır).

10. Kollektiv daxili monoloq, adətən, konkret personajın deyil, təsvir edilən mühitin səslərini əks edir. Belə hallarda monoloqluq hansısa insan qrupunun ümumi nöqteyi-nəzərinə əsaslanır. Şəxsi daxili monoloq fərdin öz intellektual və emosional durumuna, keçmişdə baş verən hadisələrə, hazırkı anlara, gələcək planlarla bağlı refleksiyanı və b. özündə əks edir.

11. Daxili dialoq ekstaravert kommunikativ bir fəaliyyətdir, yəni o, subyektlərarası nitq konstantının yaranmasına və qorunub saxlanılmasına (göstərilən misalda şəxslərarası ünsiyyətə və şəxsin ayrı-ayrı cəhətləri arasında şüur hüdudlarında ünsiyyətə) yönəldilir.

Daxili dialoqun ekstravert kommunikativ fəaliyyəti şəklində mövcud olması daxili nitqin təbiətinə zidd deyil, çünki dialoqluq məfhumu dialoq nitqi (dar çərçivədə) məfhumundan daha genişdir.

12. Aşkar daxili dialoq fərdin nitqində iki, yaxud bir neçə nitq möqeyinin vasitəsiz şəkildə ifadə edilməsini nəzərdə tutur. Aşkar daxili dialoq fərdin yaratdığı və məzmunca əlaqədə, həmçinin dialoji münasibətdə olan, yalnız özünün qavradığı və ona müəyyən təsir göstərən mülahizələrin ardıcılığı deməkdir. Aşkar daxili dialoq daxili nitqdə söylənilən nitqdə reallaşır və həm səsləndirilə, həm səsləndirilməyə də bilər.

13. Gizli daxili dialoq intra-şəxsi ünsiyyət aktıdır, burada bir nitq mövqeyi söylənən daxili nitqdə, digəri isə təsəvvür edilmiş nitqdə ifadə olunur. Bədii əsərlərdə, mətnlərdə (intra-şəxsi nitq forması haqqında fikri ancaq bədii əsərə əsaslanaraq söyləmək mümkündür) ikinci nitq mövqeyini əks edən replikalar ötürülür, lakin mövcud replikalar xüsusiyyətlərinə görə asanlıqla bərpa edilə bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı **məqalə və tezislərində** öz əksini tapmışdır:

1. Daxili nitqin C.Moem yaradıcılığında səciyyəvi xüsusiyyətləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014. № 2, – s. 60-62

2. Psixoloji təhlil üsulları və onların fərqli xüsusiyyətləri (Şarlotta Brontenin “Ceyn Eyr” romanı əsasında) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2015. № 2, – s.38-41
3. Художественный текст как объект лингвистического анализа // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия Гуманитарные науки, – 2016. № 5, – с.151-155
4. Некоторые вопросы внутренней речи персонажей в английских и азербайджанских художественных текстах // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2016, – c. 2. – s.189-192
5. Центральное место текста при обучении английскому языку // Filologiya məsələləri, – 2016. №10, – s.122-126
6. Внутренняя речь как особый прием художественной литературы // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 4-5 may, – 2017. – s. 367-369
7. Роль текста при обучении английскому языку // Узбекистонда хорижий тиллар, – 2017. №5-6(19), – с. 122-126
8. Investigation of theoretical foundations of intrapersonal communication // International Journal of Advanced Studies in Language and Communication, – 2019. 2, – p.50-52
9. Внутренняя речь как особая форма языковой коммуникации (на материале художественных произведений английских авторов) // East European Science Journal, – 2020. Volume 4, 03 (55), – p.8-13
10. Müasir nəsrdə daxili monoloq // Linqvistika problemləri, – 2021. Cild 2, № 1, – s.191-198

Dissertasiyanın müdafiəsi 19 aprel 2022-ci il tarixində saat 13⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 18 mart 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.03.2022
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 47 534
Tiraj: 100